

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Досліджуються особливості законодавчого регулювання свободи віросповідання за радянську добу.

Ключові слова: Конституція СРСР, Конституція УРСР, свобода віросповідання, права людини, релігійна організація.

Постановка проблеми. Утвердження незалежної демократичної та правової Української держави, досягнення реальної релігійної свободи призвели до переосмислення світоглядних переконань та неоднозначного розуміння права на свободу віросповідання в радянський період. Це призвело до активного дослідження законодавчої практики у сфері свободи віросповідання в зазначений період. Після краху тоталітарної системи та демократизації суспільного життя церква та духовенство виступають як активна соціальна сила, суттєво впливаючи на формування загальної суспільної уяви про перебіг найважливіших подій.

Ступінь наукової розробки проблеми. У радянську добу законодавчі аспекти свободи віросповідання досліджувалися у працях В.М. Селіванова, В.Б. Клочкова, В.Д. Гончаренка, Г.В. Лаврик, З.Г. Корчевої, Ю.Ю. Фисун, А.С. Ловінюкова, М.Г. Кіріченка, Ю.А. Розенбаума, В.І. Гараджі, А.М. Колодія, Ф.М. Рудинського, В.Д. Бабкіна, П.П. Яшина та ін. Відзначаючи внесок згаданих науковців у дослідження вказаної проблеми, підкреслимо, що працям даних науковців був притаманний надмірно за ідеологізований підхід. Окрім того, сьогодні ці праці в переважній їх більшості застаріли, оскільки були засновані на теренах тоталітарного режиму.

Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. На сьогодні значне коло важливих питань церковної історії радянського періоду залишається нез'ясованим. Політично зорієнтований підхід до радянської історії — загалом і до релігійної — зокрема, що домінують у сучасній історіографії, є основною причиною того, що проблематика досліджень з історії церкви в радянській державі залишається обмеженою. Історики розглядають державно-церковні взаємини, переважно зводячи їх до вивчення радянської релігійної політики або ж дій церковної опозиції та релігійного дисидентства. Заангажованість дослідників

зумовлена їхньою національно-релігійною належністю, часто позбавляє їх можливості дати виважену оцінку досліджуваним процесам і явищам [1, с.251]. Разом з тим нез'ясованість цілої низки принципів проблем, частина з яких досі ще не належить до розряду суто академічних, залишається актуальною з погляду не лише історії, політологічної теорії, але й законодавчої практики.

Мета статті - окреслити особливості законодавчого регулювання свободи віросповідання в радянський період, що дозволить сформулювати основні етапи його розвитку та проаналізувати ставлення радянської влади до еволюції українського релігійного світосприйняття.

Виклад основного матеріалу. Період законодавчого регулювання свободи віросповідання за радянську добу в межах інституту прав людини розпочався з початку 20-х років ХХ ст. і тривав до проголошення незалежності України та має кілька власних періодів розвитку. Так, Н.П. Гаєва виділяє три етапи радянського періоду: етап становлення взаємовідносин між релігійними організаціями і Радянською державою (1917—1936 рр.); етап — закріплення положення про свободу совісті вперше в союзній Конституції 1924 р. і конституціях союзних республік (середина 30 — кінець 50 років) і третій етап — етап подальшого правового забезпечення свободи совісті з 60 років [2, с.23].

Що ж до відносин радянської держави і релігійних організацій, то М.І. Одинцов визначає такі періоди: перший — 1917 — поч. 1940-х рр., другий — 1943 — поч. 1980-х рр. Початком третього періоду, на думку автора, є квітень 1985 року [3, с.30, 57, 68]. С. Плохій у радянській релігійній політиці вирізняє два періоди: 1920 — 1930 рр., 1943 — 1990 рр. [4, с.43 - 44].

Власної думки дотримується В.М. Малишко, який, виходячи з особливостей історії розвитку конституційного права людини на свободу

віросповідання, пропонує історичні періоди пов'язувати з конституційним розвитком держави, тобто з часом прийняття нових конституційних актів і поділяти на його п'ять етапів: роки формування української державності (1917–1919 рр.); другий етап – з 1919 року до прийняття союзної Конституції (1919–1924 рр.); третій етап – з 1924 року до прийняття нової Конституції СРСР (1936 року) і Конституції УРСР (1937 року); четвертий етап – з 1937 року до прийняття четвертої Конституції України (квітень 1978 року); п'ятий етап – з 1978 року до проголошення державного суверенітету та незалежності України (1990–1991 рр.) [5, с.56].

Аналізуючи нормативно-правові акти радянського періоду та наукові думки вчених з цього приводу, можна дійти висновку, що першим періодом є початок 20-х років ХХ ст.-1930-ті роки ХХ століття, який умовно можна назвати початком формування радянської адміністративної системи, що перш за все пов'язано з колективізацією та індустріалізацією, адже саме з цими історичними подіями тісно переплітається масштабна деформація духовної сфери.

Відзначимо, що дослідниками в цьому періоді також виділені певні етапи. Так, В.М. Селунська виділяє такі два етапи: 1) 1921 – 1929 рр. – час еволюційно складного і суперечливого розвитку соціального ладу суспільства перехідної епохи, який відбувався в умовах багатукладної економіки за принципом «хто – кого?». У ті роки йшов процес витіснення капіталістичних елементів з економіки і соціальної структури суспільства; 2) кінець 1929 – середина 1930-х років, що мав змістом вирішальні зміни в перетворенні соціально-класової структури радянського суспільства. Вони сталися внаслідок соціалістичної реконструкції економіки і «призвели до перемоги однотипної соціально-класової структури націй і народностей, які вступили на шлях соціалізму» [6, с.11].

Ми вважаємо, що даний період також має свої етапи, однак його треба поділяти на: 1) з 1920 року до прийняття союзної Конституції (1919–1924 рр.); 2) з 1924 року до прийняття нової Конституції СРСР (1936 року) і Конституції УРСР (1937 року).

Остаточне встановлення радянської влади на території України у 1920 році, утворення у грудні 1922 році держави СРСР, до складу якої увійшла і Україна – УРСР, ознаменували перший етап становлення Радянського Союзу. Як відзначає В.М. Малишко, саме з цього часу на території України почало діяти як власне законодавство, так і законодавство Союзу РСР, що суттєво

впливало і на визначення державно-церковних відносин та прав людини в релігійній сфері. Але слід зазначити, що ні в Декларації і Договорі про утворення СРСР, ні в першій Конституції СРСР 1924 року питання щодо прав людини на свободу світогляду та віросповідання (свободу совісті) в повній мірі не були врегульовані [5, с.62].

На Україні на цьому етапі так і діють встановлені раніше прийнятою Конституцією УСРР та іншими нормативно-правовими актами норми, які регулювали права людини на свободу світогляду і віросповідання. Республіканськими органами також подовжували приймати нові нормативно-правові акти з цих питань. Ст. 8 нової Конституції УРСР від 15 березня 1929 року також не вирішила ці питання, в ній вже йшлося про «волю релігійних визнань і антирелігійної пропаганди» [7, с.59].

Тривалий час усі ці законодавчі акти залишалися тільки деклараціями. Насправді право на свободу віросповідання всіляко обмежувалось, у тому числі самою Конституцією СРСР 1936 року. У статті 124 констатувалося: «З метою забезпечення громадянам свободи совісті церква в СРСР відокремлена від держави і школа від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнаються за всіма громадянами». Як видно, Конституція оголосила свободу антирелігійної пропаганди, але права віруючих обмежила лише «відправленням релігійних культів». Церква не могла займатися благодійництвом, не мала доступу до засобів масової інформації, священнослужителям заборонялось усе, що виходило за межі «задоволення релігійних потреб віруючих», релігія розглядалась як пережиток минулого, який потрібно, по можливості, якнайшвидше викоринити.

У кінці 20-х років масового характеру набули адміністрування щодо релігійних організацій і віруючих, активізувалися процеси форсування ліквідації релігії, репресії служителів культу, закриття церков. За період 1922-1936 років різко зменшилось число культових приміщень порівняно з дореволюційним періодом: у СРСР кількість їх складала лише 28,5%, а в Україні – тільки 9%. Ці процеси тривали і в наступні періоди історії радянської доби. Суперечності між конституційними гарантіями свободи віросповідання й практикою реалізації їх поглиблювалися й далі [8, с.667]. Держава втручалась у внутрішні справи церкви, прагнула витіснити церкву і віруючих громадян на периферію суспільного життя. Віруючі люди не могли бути, наприклад, головними інженерами заводів або директорами

шкіл, викладачами, дипломатами, командирами, керівниками і таке інше.

Однак принцип свободи віросповідання вимагає рівності громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії у всьому, що стосується набуття інформації і поширення своїх поглядів, вимагає, щоб громадяни мали рівні можливості у суспільному житті. Це означає, що демократична держава, насправді реалізуючи принцип свободи віросповідання, не може бути «тільки атеїстичною». Несумісна зі свободою віросповідання і будь-яка державна релігія. Демократична держава не пропагує ні релігію, ні атеїзм; права громадян не залежать від їхнього ставлення до релігії, вибору між релігійною вірою і атеїстичними переконаннями. Нетерпимість до церкви і віруючих викликає відповідну реакцію, породжує релігійний фанатизм, ворожнечу і ненависть між людьми у зв'язку з їхнім ставленням до тієї чи іншої релігії. Ступінь реалізації свободи віросповідання є мірою досягнутої суспільством свободи [9, с.352].

Новий період розвитку законодавчого регулювання свободи віросповідання почався на межі 50 – 60-х рр. ХХ ст., одночасно з наступом радянської влади на релігію і церкву, в тому числі на право громадян на свободу віросповідання. На думку А.А. Моренчука, він був зумовлений прагненням партійного керівництва відвернути увагу населення від невдач в економіці, «створити ілюзію успіхів і прориву вперед» [10, с. 85]. Протилежної думки дотримувався релігієзнавець В.Є. Єленський, який причинами початку антицерковної кампанії вважав те, що Радянський Союз на той час зумів досягти значних успіхів у розвитку науки і техніки, що певною мірою посилювало позитивне ставлення населення до прогресу та, відповідно, відштовхувало частину його від релігії [11, с. 284-285].

Характеризуючи зазначений період існування радянської системи, інші вчені відмічали, що в ідеологічному відношенні, незалежно від успіхів чи невдач соціалістичного будівництва, релігія завжди розглядалася компартійною владою як реакційне та ідеологічно вороже явище. У цьому зв'язку цілком послідовними виглядають задекларовані ХХІ (січень – лютий 1959 року) і ХХІІ (жовтень 1961 року) з'їзди ЦК КПРС положення про те, що курс на побудову комуністичного суспільства несумісний з релігією, а релігійність радянських людей не має соціальних коренів і зумовлена лише незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю партії у цьому питанні та надмірними свободами, наданими державою релігійним організаціям [8, с. 537].

Розгортання нової хвилі антицерковної кампанії розпочалося із заходів другої половини 1958 року. Так, негативно вплинули на реалізацію права на свободу віросповідання лютогова постанова 1959 року «Про припинення культової діяльності поза межами храмів» та постанова, прийнята Президією ЦК КПРС в листопаді того ж року «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць», значно звужували сферу діяльності церкви та громадян [12, с.170-172]. З метою посилення контролю за церковно-релігійним життям протягом березня – грудня 1961 року влада здійснила одночасний облік релігійних громад, молитовних споруд та церковного майна, для чого у кожному райвиконкомі (міськвиконкомі) заводилася справа з даними про релігійні громади [10, с. 96].

У напрямку антирелігійної боротьби влада широко використовувала Кримінальний кодекс УРСР, закони Української РСР про освіту, Кодекс про шлюб і сім'ю. Зокрема, стаття 61 Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР, затвердженого Законом Української РСР від 20 червня 1969 року, зобов'язувала батьків виховувати дітей як гідних членів соціалістичного суспільства, що згідно з радянським законодавством виключало релігійне виховання. У статті 4 Закону Української РСР «Про народну освіту» від 28 червня 1974 р. «Основні принципи народної освіти в Українській РСР» наголошувалося на необхідності зв'язку навчання і виховання підростаючого покоління з практикою комуністичного будівництва, а 12 пункт цієї статті чітко вказував, що радянський характер освіти виключає вплив релігії. У статті 80 «Відповідальність за порушення законодавства про народну освіту» указанного закону однозначно говорилося, що громадяни, які допустили порушення законодавства про відокремлення школи від церкви, несуть відповідальність, встановлену законодавством СРСР і УРСР [13, с.71-72].

Як зазначає С. Жилук, застосовуючи законодавство 50-60 років ХХ сторіччя, партійно-державне керівництво фактично ігнорувало ратифіковану Президією Верховної Ради СРСР 2 липня 1962 року Конвенцію про боротьбу із дискримінацією у сфері освіти. Стаття 5 Конвенції давала право батькам забезпечувати релігійне і моральне виховання дітей відповідно до їхніх власних переконань. Але формулювання «в межах, визначених законодавством кожної держави», яке передувало згаданому положенню, позбавляло СРСР обов'язку таке право надавати, оскільки релігійне виховання радянським зако-

нодавством не передбачалося. Подібно ситуація виглядала із Гельсінською угодою. Генеральна Асамблея Всесвітньої ради церков запропонувала таке формулювання резолюції: «ВРЦ стурбована обмеженням релігійної свободи, особливо в СРСР. Асамблея чомно пропонує урядові СРСР ефективно забезпечувати виконання сьомого принципу Гельсінської угоди», з чим погоджувалася більшість делегатів. Але під тиском делегата РПЦ і сприяння делегата баптистської церкви Ернеста Пейна, комітет пом'якшив формування на «можливі порушення свободи релігії», вилучивши із тексту поняття СРСР. Отже, Гельсінська угода не містить конкретного звинувачення СРСР у порушенні релігійної свободи. Це давало можливість партійно-державному керівництву СРСР заперечувати такі звинувачення, апелюючи до тексту першої статті «Положення про релігійні об'єднання...», де було чітко записано: «Згідно з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР громадянам Української РСР гарантується свобода віросповідання, тобто право сповідувати будь-яку релігію» [14, с. 59].

Партійно-державна політика щодо свободи віросповідання не змінилася в епоху правління генсеків Ю.В. Андропова, К.У. Черненко і перших років С.М. Горбачова. Постанови червневого 1983 року, квітневого 1984 року і квітневого 1985 року Центрального комітету з ідеології мали чітку антирелігійну спрямованість, що відобразилося у Програмі КПРС, прийнятій на XXVII з'їзді КПРС. Хоча при Андропові в пресі обговорювався проект державного законодавства про релігію, який не містив суттєвих змін і лише чіткіше регламентував питання, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, зрештою закон так і не був прийнятий. Новий Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» з'явився лише в жовтні 1990 року. Щоправда, у постанові Ради Міністрів СРСР від 25 лютого 1980 року за № 179 були внесені зміни і доповнення до «Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР» [14, с.62]. Однак ці поправки суттєво не змінювали ні компетенції РСР, ні її повноважень чи дозволяючих функцій.

Отже, впродовж 80-х рр. XX ст. органи влади, а передусім апарат уповноваженого Ради у справах релігій, користувалися у вирішенні цілого комплексу питань державно-церковних відносин законодавством, сформованим протягом 60 – 70-х рр., багато статей якого зберігалася із законодавства попередніх років. Детальний аналіз всієї законодавчої бази, яка прямо чи опосередковано застосовувалася щодо права на свобо-

ду віросповідання, а також щодо релігії та церкви, свідчить про антирелігійний характер радянського законодавства про свободу віросповідання та підтверджує висновки вчених про те, що переслідування віруючих в СРСР було державною політикою.

Висновки. Підсумовуючи проаналізований матеріал, зазначимо, що Україна у досліджуваному періоді майже повністю була позбавлена права проводити власну політику в сфері релігійно-просвітницького життя. Амплітуда радянської релігійної політики коливалася в діапазоні між ідеологічними надзавданнями та прагматичними міркуваннями, між спробами тотального знищення інституційованої релігійності і заміщення релігії новою догматикою, есхатологією та культовою практикою до намагань абсорбувати релігійні інститути у структуру масової індокринації та імплементації зовнішньополітичних проєктів. «Українська реакція» цієї політики скеровувалась на беззастережне роз'єднання релігійних і національних інспірацій, придушування найменшої інституціоналізації національно-релігійних ідейних рухів та інструментальне використання об'єктивно доцентрових релігійних інституцій для асиміляції в них української складової [15, с.24]. Командно-адміністративна система сприяла формуванню викривленого розуміння поняття «свобода віросповідання». Релігійно вільними були ті громадяни, які не переслідувалися владою за світоглядні переконання. Як наслідок, законодавством закріплювалася панівна роль партії, у віданні якої знаходилася і релігійна сфера; законодавство про свободу віросповідання лише фактично декларувало розповсюджені у світовій практиці взаємовідносини церкви та держави; відбулося відокремлення церкви від держави та школи від церкви; широкого розповсюдження здобула націоналізація церковної власності.

Список літератури

1. Маринченко Г.М. Сучасна вітчизняна історіографія державно-церковних відносин у 1940-1960 роках / Г.М. Маринченко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. – 2010. - № 3 (28). – С. 247-256
2. Гаевая Н.П. Советское законодательство о свободе совести / Н.П. Гаевая. – К.: Наук. думка, 1984. – 144 с.
3. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М.И. Одинцов // На

пути к свободе совести / Под общ. ред. Д.Е. Фурмана. - М.: Прогресс, 1989. - С. 29-71.

4. Плохий С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні / С. Плохий // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28-30 верес. 1994 р. - К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. - С.41-52.

5. Малишко В. М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.02 - Конституційне право; муніципальне право / В. М. Малишко. - К., 2005. - 205 с.

6. Селунская В.М. Общее и особенное в процессе изменения социальной структуры народов СССР в 20-30-е годы / В.М. Селунская // Изменение социальной структуры народов СССР. Вопросы истории и историографии социальных преобразований 20-30-х годов. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. - 165 с.

7. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність: 2-ге вид., змінене і доп./ За ред. Ю.С. Шемшученко. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2006. - 310 с.

8. Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького.- К.: Знання, 1999. - 736 с.

9. Сидоренко О.П. Релігієзнавство: підручник / [О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, Т.Є. Пос-

політак та ін.] ; за ред. О.П. Сидоренка. - Київ : Знання, 2007. - 468 с.

10. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні в 1953 – 1964 роках (на матеріалах західних областей): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук; спец.: 09.00.11 – соціальна філософія / А.А. Моренчук. – Острог, 227 с.

11. Єленський В.Є. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років / В.Є. Єленський // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271 – 285.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 492.

13. Сборник документов и материалов о религии и церкви / Сост. Г.Ф. Споревой, М.С. Богосовов. – К.: РИО МДВ УССР, 1983. – 248 с

14. Жилюк С. Формування радянського антицерковного законодавства у 60 – 70-х рр. ХХ ст. / С. Жилюк // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009. – Випуск 1. – С.51-63

15. Єленський В.Є. Моделі релігійно-суспільного розвитку і державно-церковних відносин у процесі трансформації посткомуністичних країн / В.Є. Єленський // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 7 листопада 2003 року. – Ужгород, 2003. – С. 23-28.

Стаття надійшла до редколегії 14 вересня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії А.З. Георгією.

A.N. Bykov

The main peculiarities of religious freedom in a Soviet period

Summary

The main peculiarities of legislative regulation of religious freedom in a Soviet period are investigated.

Key words: the constitution of the USSR, USSR constitution, religious freedom, human rights, religious organization

A.H. Bykov

Некоторые особенности законодательного регулирования свободы вероисповедания у советский период

Аннотация

Исследуются особенности законодательного регулирования свободы вероисповедания в советский период.

Ключевые слова: Конституция СССР, конституция УССР, свобода вероисповедания, права человека, религиозная организация.